

Fritz Reheis
ENTSCHLEUNIGUNG. Abschied vom
Turbokapitalismus.
Goldmann, München, 2006., 320 str.

Brzina je postala obilježje života modernog društva. I ne samo to! Ona je postala kompetitivna *norma* ponašanja aktera u različitim područjima: ekonomiji, znanosti, tehnologiji, prometu, kao i u svakodnevicu života pojedinca. Nije nastala putem socijalnog konsenzusa, nego je nametnuta kao ideološki obrazac ideologije liberalizma u smislu uvjeta opstanka na tržištu. U epohi moderne, poglavito krajem 20-tog i početkom 21. st., poželjno je sustavno *povećanje* brzine – ubrzanje (*Beschleunigung*) kao cilj po sebi. Toj normi i praksi „kasne moderne“ (postmoderne) suprotstavlja se oblikovanje suprotne norme kao vrednote: usporavanje (*Entschleunigung*).

Riječ *usporiti* - što znači smanjiti brzinu kretanja ili socijalnih promjena - često čujemo a pogotovo ako se uvidi da brzina ili ubrzanje dodatno iscrpljuje snage. Iscrpljivanje snage može se odnositi na ljudsku snagu u procesu rada ili svakodnevicu života a može i na ubrznano tempo iskorištavanja prirodnih dobara. Usporavanje označava zahtjev za smanjenjem brzine u uvjetima u kojima postojeća brzina ili dodatno ubrzanje izaziva nepoželjne posljedice za čovjeka i društvo.

Knjiga (*Usporavanje. Rastanak s turbokapitalizmom*) ima tri dijela: I. *Simptomi i prognoze* (str. 17-104), II. *Dijagnoza i povijest nastajanja* (str. 105-186) i III. *Terapija i prevencija* (str. 187-280). Posebno je izdvojen Zaključak pod naslovom: *A sada? Što možemo činiti a što napustiti?* (str. 283-296).

U Uvodu („*Crkva savjetuje: više vremena za seks*“) autor signira sam problem o kojemu u nastavku knjige govori, i to isticanjem triju njegovih aspekata: nedostatak i pritisak vremena (*Zeitdruck*), ubrzanje (*Beschleunigung*) i mogućnost usporavanja (*Entschleunigung*):

- u ophođenju s vremenom nastaje *paradoks vremena* (*Zeitparadoxon*): što više štedimo vrijeme, osjećamo da nam to više vremena nedostaje. Gdje nestaje uštedeno vrijeme?; kada će prestati pritisak vremena?; uistinu, imam li i kada vremena za sebe?

- strukture u visoko razvijenom društvu i moderno društvo kao cjelina sve se više ubrzavaju, nastaje pritisak vremena (*Zeitdruck*) ali čovjeku sve više nestaje vremena za njegove potrebe. U društvu nastaje prava „bolest ubrzanja“ (*Beschleunigungskrankheit*). Nije bez razloga preporuka jednog crkvenog ordinarijata (koju autor stavlja na početak ove knjige) da bračni parovi odvoje više vremena za seks.

- imamo veliki arsenal za *štednju vremena* (kuhanje na brzinu, brzi automobili, komunikacije putem mobitela i Interneta, skraćujemo radne stanke, itd.) i paralelno obavljamo više radnji (vozimo auto i telefoniramo). Po K. A. Geißeru (2002) sami stvaramo od sebe neki novi odnos prema okruženju i postajemo „simultanti“, dakle stvara se specifičan socijalni karakter u ophođenju s vremenom. A ipak vrijeme nam nestaje. Usporavanje kao dugoročni projekt treba ozbiljnije problematizirati kao suvremeni kulturni diskurs. Nastaje pojam „ubrzano društvo“ (*beschleunigte Gesellschaft*) u kojemu po P. Glotzu (1999) istodobno možemo uočiti (nedostatnu) kulturnu borbu između „modernog ubrzanja“ i „antimodernog usporavanja“ (str. 15).

I.

U prvom dijelu (*Simptomi i prognoze*) uspoređuje se ubrzanje života u modernom društvu s „hrčkovim kotačem“ (Hamsterrad): što brže hrčak trči, to se brže kotač okreće, a što se brže okreće, to hrčak mora brže trčati i tako unedogled. Ne postoji dugoročni cilj, već samo kretanje i sve veće ubrzanje postaje cilj i smisao po sebi. Važno je biti brz i fleksibilan, stalno biti u pokretu a ne dugoročno razmišljati (str. 40). Takav zahtjev reprezentira filozofija menadžmenta po kojoj menadžeri podređuju vlastiti život dinamici užurbanog svijeta (str. 34).

U drugoj glavi govori o različitim *signalima* i *upozorenjima* (ubojstva u školama, 21. rujna 2001. u New Yorku, nastanak različitih bolesti, naročito stresa, koji se sve više manifestira kod mladih, itd.) i pita se što će biti ako se nastavi tako dalje: iscrpljivanje prirode (borba za naftu a sutra za vodu), neravnomjeran razvoj društava u svijetu kao činjenica istodobnog postojanja „neistodobnosti istodobnoga“.

Priroda se „osvećuje“ – iznenadne poplave, nevremena, suše. To je posljedica i čovjekova globalnog djelovanja (modernizacija, urbanizacija) koje se širi u prostoru a iz visine, ne samo da izgleda, nego i djeluje kao tumor (str. 69-71). Reheis konstatira da čovječanstvo kao rod na Zemlji, hvata panika (tj. pretjerani strah): u razvijenim zemljama (Sjever) strah od neuspjeha u uključivanju u tržišnu utakmicu a u nerazvijenim zemljama (Jug) od bolesti i siromaštva. U oba slučaja radi se o „egzistencijalnom strahu“ koji vidi u još veće opasnosti ekološkog samouništenja: „Sjever“ prekoračuje podnošljive ekološke granice masovnom proizvodnjom „stvari“, a „Jug“ masovnom proizvodnjom ljudi (str. 68).

U trećoj glavi nastoji *odgovoriti na simptome* o kojima piše u prethodnoj glavi, tj. o stanju nepromjenjive tendencije ubrzanja. Ako znamo simptome i prognoze za neke tipične gubitke, moguća su tri odgovora: (a) potiskivanje, (b) trenutna pomoć i (c) sustavna potraga za utemeljenom dijagnozom, koja bi obuhvatila povijest nastanka bolesti i pretpostavku za dobru terapiju (str. 73).

Ovdje Reheis ukazuje na razliku između *tradicionalnog menadžmenta* (*Beschleunigungsmanagement*) i *menadžmenta usporavanja* (*Entschleunigungsmanagement*). Prvi pokušava vladati s vremenom, previda vlastito vrijeme radnog procesa (i za menadžment je potrebno vrijeme), vrijeme promatra kao kvantitativno i kao faktor troška kojega treba reducirati. Naprotiv, menadžment usporavanja pristupa vremenu kao kvalitativnom faktoru postajanja (*Werden*) i bića (*Sein*), nastoji optimirati vrijeme u smislu „idealne brzine“. Primjerice, smanjiti bujicu zadavanja termina koji nas obvezuju, postaviti granicu prema vanjskim raspoređivačima vremena (*Zeitgeber*), uvažavati biološke ritmove, itd. Time ćemo pridonijeti vlastitoj idealnoj sposobnosti za uspjeh (str. 76-77).

S ubrzanjem je povezan pojam „*paradoksa vremena*“ (*Zeit-Paradoxon*): „vrijeme se šteti i šteti i optimira i optimira, ali ipak ljudi ne postaju slobodniji od pritiska vremena (*Zeitdruck*), koji se još više povećava“ (str. 77).

Jedan od odgovora na porast ubrzanja - pozivajući se na knjigu autora Friederun Pleterski i Renate Habinger „*O prirodnom ophođenju s vremenom*“, 1999:7 - su „*otoci vremena*“ (*Zeitinseln; islandtime*). Taj pojam podrazumijeva kulturno oblikovane ili društveno institucionalizirane velike

vremenske stanke kao pribježišta od ubrzanja i pritiska vremena u svakodnevici i korištenja slobodnog vremena.

Na *individualnoj* razini to su vremenski prostori slobode i oaze mira, korištenja osobnog vremenskog suvereniteta (*Zeitso- uveränitet*), koje si pojedinac izbori kao „izbjegličke putove“, nasuprot sferama otuđenoga rada i vremenskog pritiska. Na *kolektivnoj* razini postoje kulturno oblikovane i društveno *institucionalizirane* veće vremenske stanke ugrađene u godišnji ciklični ritam života (višesatna siesta, nedjelje i blagdani a najveći je godina Sabbata - Sabbatical) ili određene kalendarom (godišnji odmor, vikend, školski praznici, itd); (str. 79). Postoji opasnost od ekonomsko-vremenske instrumentalizacije (primjerice, rasprodaje, „Safer-Shopping“, itd.).

Teško je u naše doba postići usporevanje zbog sve većih pritisaka života velikih gradova – općenito duha vremena (Pleterski/Habinger) pa otoci vremena postaju *osobne* oaze, koje nemaju cilj i smisao kao u menadžmentu vremena, tj. da služe povećanju poslovne (radne) uspješnosti, nego kao vremenske zone za optimiranje osobnog „dobrog osjećanja“ (str. 79).

Kao i mnogi drugi kritičari postojećega stanja kao posljedice tendencija ideologije liberalizma i kapitalističke ekonomije (primjerice, 1988. Ulrich Beck u knjizi *Gegengifte* s tezom o „organiziranoj neodgovornosti“), Reheis pita tko je odgovoran za rascjep između siromašnih i bogatih zemalja (naroda), ili za nesmiljeno iscrpljivanje prirodnih dobara (str. 91). Ako smo svi odgovorni onda nije nitko odgovoran. Ipak svi smo „zatvorenici“ „hrčkova kotača“ (Hamsterrad); (str. 92).

II.

U drugom dijelu (*Dijagnoza i povijest nastanka*) postavlja pitanje što nas pokreće, koji su to „motori“ koji djeluju na ubrzanje; ukazuje na to da je čovjek stvorio uvjete života gospodarskim poretkom „turbokapitalizma“ koji pokreće „hrčkov kotač“; pokazuje kakav nam je tempo primjeren.

U četvrtoj glavi (*Potruga za motorom. Što nas stvarno tako pokreće*) piše pokretačima. U početku ljudske povijesti bilo je malo ljudi i malo štete za prirodu. S povećanjem populacije povećava se i utjecaj (pa i negativan) na prirodu. Pita se tko je postavio „hrčkov kotač“? – priroda, Bog ili netko drugi. Odgovor na to pitanje treba tražiti u odnosu između *čovjeka i čovjeka* i odnosu između *čovjeka i prirode* (str. 107).

U povijesnom smislu ubrzanje nije teklo i ne teče svuda istim tempom a to ovisi o „duhu vremena“ (*Zeitgeist*). Tamo gdje je došlo do gubitke Boga uslijedila je modernizacija i najveće ubrzanje. Nestalo je svijesti o prirodnom ciklusu, religijskim ciklusu života, dakle svijesti o vremenu bez ubrzanja. Nastupilo je novo doba (moderna) u kojemu dominira novac i kapital. Kamate, o kojima se i danas piše i bezuspješno rješava njihova, rekli bismo štetotičinska uloga, postale su moderni tumor perspektive raznolikosti kultura i dinamika vremena čovječanstva. Kao primjer Reheis spominje pojam „Josipov pfennig“ i pokazuje da bi jedan pfennig uz kamatu od 5% u doba Kristova rođenja, 1446. godine donio vrijednost od jedne kugle zlata veličine Zemlje a u 1990. to bi bila vrijednost od 134 milijarda kugli od zlata veličine Zemlje (124). „Josipov pfennig“ (a) simbolizira takmičenje u stjecanju novca, (b) tendencijski vodi neograničenom rastu

i (c) koncentraciji bogatstva u malobrojnim rukama (124).

Što nas pokreće, što stoji iza cirkusa „hrčkova kotača“? Reheis navodi nekoliko čimbenika: (a) čovjekova *genetski* uvjetovana sklonost da *misli kratkoročno*; (b) novovjekovnim duhovnim lomom (gubitak Boga) nastala je čovjekova *usmjerenost na ovostrani* (zemaljski) život; (c) *osamostaljenje novca* (u institucionalnom smislu čitaj: banaka, financijskih institucija) čovjeka je učinila nemoćnim a tome je naročito pridonijela moderna privreda (125).

U petoj glavi (*Vremenska hijerarhija tržišta. Kako sami proizvodimo pritiske stvarnosti*) piše o utjecaju vremena na tržište. „Nevidljiva ruka“ je nestala. Vrijeme ima glavnu ulogu u ponašanju aktera na tržištu. Svi se bore za što kraće vrijeme proizvodnje roba i što kraću vremensku reakciju na potražnju na tržištu. Međutim, nisu sve vrste roba u jednakoj preferentnoj situaciji pa Reheis drži da postoji „vremenska hijerarhija tržišta“ (*Zeithierarchie der Märkte*), odnosno „hijerarhija vremena tržišta“, i to četiri vrste takvih tržišta: (a) tržište za *prirodne resurse* koji se od prirode gratis dobivaju, (b) tržišta za *radnu snagu*, (c) tržišta za *proizvedena dobra* za konzum ili za nastavak neke proizvodnje, (d) *tržišta za novac – kapital* koja služe njegovu uvećanju radi kupovanja resursa, radne snage i strojeva (str. 133). Tržišta prirodnih resursa najsporije reagiraju, najmanje su mobilna zbog povezanosti uz prostor a tržišta kapitala najbrže reagira.

Novac upravlja svijetom, što se odražava na odnos prema prirodi, kulturi i društvu. Naravno i prema pojedincu oblikuje se „novi čovjek“ - radno i konzumno biće (138). Tehnika je od početka služila ubrzanju proizvodnje (pa i proizvodnje novih

tehnika - tehnologija), ubrzanju transporta i potrošnje; podčinjena je ekonomskim ciljevima koje podržava. Logika ubrzanog razvoja kapitalističkog društva vodila je i vodi dodatnom povećanju *javnog siromaštva* i povećanju *privatnog bogatstva* (str. 153). Ekonomija cvate upravo tamo gdje nestaje sve prošlo, staro i ništa izvan ekonomije. Reheis zato kaže da „ekonomski proizvedena logika ubrzanja cilja ništa manje od eliminiranja čovjeka“ (str. 153) a nju je proizveo novac i kapital u obliku „hrčkova kotača“. Pretpostavka za usporavanje leži u dobrom poznavanju i osvještavanju društvenih osnova tog kotača.

U šestoj glavi (*Mjera vremena. Kakav tempo nam čini dobro?*) nastoji odgovoriti na pitanje o tempu koji bi nam činio bolje i postoje li buduća mjerila koja bi poslužila kao orijentacijska pomoć u terapiji i prevenciji „bolesti ubrzanja“ (*Beschleunigungskrankheit*). Naime, „ekologija vremena“ (*Zeitökologie*) upravo propituje koje su to konkretne „mjere vremena“ (*Zeitmaßstäbe*) primjerene za ophođenje s prirodnim okolišem, socijalnim susvijetom i nama samima. No, na početku razmišljanja o tome ističe da ni brzina (*Schnelligkeit*) i ni polaganost (*Langsamkeit*) a niti ubrzanje (*Beschleunigung*) i usporavanje (*Entschleunigung*) *nisu vrednote po sebi* (str. 156).

Podsjeća nas na prastaro biblijsko iskustvo izrečeno u Bibliji staroga zavjeta (*Propovjednik 2, gl. 3*) da sve ima svoje vrijeme: rađanja i umiranja, razaranja i gradnje, plakanja i smijeha, itd.

Čime ukazuje na razliku dvaju tipova vremena: *kairos* (povoljan, pogodan trenutak) i *chronos* (tehničko, satno vrijeme).

Ukazuje na to što nas ekologija (projekt „Ekologija vremena“ Akademije u Tutzingu) vremena poučava i u čemu nam može

pomoći: „ne samo u povezivanju između različitih simptoma i razina i pojmovnog izoštravanja u dijagnozi, nego pojasniti smjer terapije i prevencije“ (str. 163). U tom kontekstu analizira neke njezine pojmove (vlastito vrijeme, linearno i ciklično vrijeme, unutarnje sistemsko vrijeme, elastičnost vremena) uključujući vrijeme prirode i vrijeme kulture i društva. U analizi ističe da se može razlikovati postojanje: vremena *prirode*, vremena *kulture i društva*, vremena *čovjeka* i vremena *duše* (str. 171-180).

Ukazuje na bitnu razliku principa *kapitalističke pravednosti* (novca) koja kaže: tamo gdje ima mnogo, treba biti još više, i principa „*kozmičke pravednosti*“: ako smo siti treba aktivnosti usmjeriti na druge ciljeve (str. 183).

III.

Treći dio (*Terapija i prevencija*) prezentira svoje ideje o mogućim smjerovima izlaska iz ubrzanja. Osnovna teza je da *turbokapitalizam* ima više alternativa, kao što su „dualna privreda“, „reformirana tržišna privreda“ ili „javno planirana i kontrolirana privreda“ (str. 189-190). Kritički se osvrće na smisao kamata i njihovo funkcioniranje, bolje reći štetno djelovanje. Primjerice, za kamate je u Njemačkoj 1950. godine trebalo raditi 3 tjedna, 1970. godine 7 tjedana a 1990. čak 11 tjedana (str. 200).

Za smanjenje ubrzanja potrebno je sinergijski djelovati na različitim razinama i pružiti organizirani otpor „hrčkovu kotaču“. U tome mogu pomoći različite udruge, sindikati, crkva, kao i svaki pojedinac organizacijom vlastitog vremena. Cilj je stvaranje nove „kulture vremena“ (*Zeit-*

kultur). U društvu je važno da se oblikuje nova „politika vremena“ (*Zeitpolitik*) kao dio kulture vremena. Politika vremena su ona politička nastojanja koja služe zaštiti vlastitih vremena i to tamo gdje ih ugrožava programirano vrijeme (str. 234). I demokracija treba vrijeme (str. 240), tj. vrijeme da se dobro razmisli o demokratskim odlukama.

Reheis upućuje poziv za usporavanjem i ukazuje na neke praktične mogućnosti u stvaranju takvog teorijskog mišljenja i praktičnog ponašanja. U završnom (devetom) poglavlju pod naslovom „*Životna radost. Ako si uzmemo vremena ide nam bolje*“ (*Kluge Lust*), pitanje usporavanja smješta kao razmišljanje povezano s Epikurovom „filozofijom sreće“. Polazi od činjenice da u društvu dominira politika, Reheis se jednostavno pita: gdje je u tolikoj politici „faktor čovjek“? (255).

Također u nekim primjerima upućuje na iskustvo. Govori o „zlatnoj ribici“ - čovjekovoj neograničenoj nezasićenosti za „imati“ koji zbog toga postaje gubitnik (256). U različitim kulturama, zemljopisnim prostorima postoje različite objektivne potrebe u ostvarivanju blagostanja, ovisno o raspoloživim dobrima. Pojam blagostanja, podsjećajući na Amartya Sena koji pod blagostanjem misli na „mogućnost i sposobnost oblikovanja“ a ne na dobra i vrijednosti, Reheis smatra da ga treba promijeniti i zamijeniti s pojmom *blagostanje vremena* (*Zeitwohlstand*). Standard života je sloboda izbora kao dio stvarnih mogućnosti realiziranja sposobnosti i mogućnosti života.

U odnosu prema vremenu, čovjek si treba uzeti više vremena za razmišljanje i suprotstaviti se vladajućoj formi potrage za srećom u materijalnim dobrima. Ne postoji

samo jedna filozofija sreće, nego se one u kulturama ili tijekom povijesti razlikuju. To isto važi i danas. Unutar jedne kulture postoje klase, slojevi ili socijalne grupe koje imaju svoja tumačenja i prakticiranja „filozofije sreće“.

Po autorovu mišljenju, potraga za srećom shvaćanom kao „životna radost“ (*kluge Lust*) uključuje ne samo njezin trenutak, nego uključuje cijelu prirodu. Zato se treba orijentirati u više smjerova: (a) samog sebe (na ljudsko tijelo, ćutilnost); (b) na druge – socijalne i kulturne susvjetove i (c) na prirodu. Takva sugestija utemeljena je na njegovu shvaćanju triju hijerarhijski uređenih sustava (priroda, društvo, pojedinac).

Reheis u ovoj knjizi koristi neke ideje koje je izložio ranije u knjizi „Die Kreativität der Langsamkeit. Neuer Wohlstand durch Entschleunigung“ (1996). Prije svega nastavlja razmišljati o procesu usporavanja tempa modernog društva a potom iznosi i neke ideje o praktičnom djelovanju pojedinca. Cilj mu je pokazati da je došlo vrijeme u kojemu se u društvu i društvo kao cjelina treba suprotstaviti sustavnom ubrzanju i razviti novu kulturu vremena (*Zeitkultur*) koja će prihvatiti istodobne razlike vremenskih formi, odnosno primjerenih vremena različitim strukturama. Pretpostavka je prihvatiti *usporavanje kao socijalnu vrednotu*, poželjnu za orijentaciju u radu i životu pojedinca i društva.

Poruka knjige (već na početku, str. 12) jeste da svi zajedno prekinemo lov i jurnjavu i ostavimo si u životu više vremena, jer će nam tako svima biti bolje.

Knjigu možemo shvatiti kao komplementarno razmišljanje o fenomenu ubrzanja promjena struktura modernih društava u cjelini napisano u knjizi Hartmut Rosa:

Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne, 2005.

Sam autor kaže da ova knjiga zahtijeva dvoje: izgrađivanje stvarnosti i novih mogućnosti, jer tko je obolio od „bolesti vremena“ (*Zeitkrankheit*), rekli bismo poglavito od „bolesti ubrzanja“ (*Beschleunigungskrankheit*) taj obično ne vidi nikakva rješenja iz postojeće situacije. Reheis je optimist, jer nudi smjer nekih rješenja i potkrepljuje ih postojećim primjerima iz prakse modernog društva u kojemu treba osvijestiti pitanje ubrzanja i usporavanja a to će u obliku kritike još potrajati.

Ivan Cifrić

Hartmut Rosa

BESCHLEUNIGUNG. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne. Suhrkamp, Frankfurt, 2005., 537 str.

Ubrzanje (*Beschleunigung*) je fenomen modernog društva, a odnosi se na gotovo sva njegova područja – od sfere proizvodnje do sfere svakodnevnog života. Neposredno je povezan s odnosom prema vremenu kao socijalnoj kategoriji, koje je već nekoliko desetljeća postalo konjunktorni diskurs i u socijalnim znanostima.

O pitanju socijalnog vremena pisalo se i ranije. Postoje brojni radovi koji u disciplinarnim okvirima ali i načelno pridonose i razvijanju diskursa o strukturama vremena i njihovoj ulozi (funkciji) u društvu i civilizacijama.

Usporedo s tim fenomenom, neodvojivo od njega, u kontekst vremenskog diskursa uključeno je i pitanje *usporavanja* (primje-